

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

КАБЛАРСКИ КЛЕСАРИ

На Каблару у Рошцима и Врнчанима развијена је права индустрија камена за израду споменика и тесаника.¹

I

У кабларске клесаре убрајамо оне из Рожаца и Врнчана, два суседна села која се налазе на самим оплећинама Каблара, мада би се њиховом кругу могли прибројати и неколики каменоресци из неких ближих и даљих околних насеља — понајпре из Табановића и Пријевора. Ти су клесари готово искључиво израђивали споменике од кабларског камена и постављали их по гробиштима Карадага, како је у народној традицији све негде до првог светског рата називано седам-осам кабларских села.

Да се јаве клесари у Рошцима и Врнчанима, први је услов био постојање погодног камена. А њега је одувек имало. На више места вири из земље. Кабларски кредести пешчар, прошаран кремнастим белутком, био је погодан за надгробне биљеге и зидарски

материјал. Зато је Љубомир Павловић и могао да забележи да је у поменутиим кабларским селима била развијена „права индустрија“ за тесање надгробног и грађевинског камења. Иначе, у ова два села живело је у XIX и почетком XX века доста разноврсних каменарских и дрводељских мајстора, најчешће грађевинских, о чему постоје трагови и на надгробним споменицима. У епитафима се јављају подаци о занимањима, као „бивши неимар дунђерски“, „главни мајстор предузимач“, „био је мајстор“, „бив. пинтер“, „главни мајстор дунђер“. Овакве професионалне назнаке обично допуњују урезане тесачко-зидарске алатке: најчешће брадва, шестар, чекић и винкла, а потом метар, рендић, висак, чап за дуге. (Неки од ове врсте занатлија лако су се могли прихватити и резања споменика).

На потесу Церовице у Врнчанима вађен је у старија времена троврстан тврди пешчаник грубљег састава: белушак, зелењаш и сивкасти тоциљаш. Рупичав и прошаран љутичавим грумењем белутка, неподобан је за глачање и fine радове, па је првенствено служио за зидање кућа и израду степеништа. Но, од зелењаша је рађено спомење још у средњем веку, о чему, и данас, сведоче три велика сандучаста стећка у шуми на главици изнад Кандића гробља. Од тоциљаша, који је нешто ситнијег зрна, већина је надгробних споменика у кабларским селима из прве половине XIX века. То су, обично, грубо обрађени четворострани стубови и здепасти крсташи, недатирани или исписани „калуђерским“ писмом и стиллом. Церовичим зелењашем је засновано Теофиловића гробље у Врнчанима. На споменику Јована Теофиловића, израђеном од тог камена, уписано је: „Први је овде укопат“ (1862). Кад је шездесетих година XIX века почело коришћење рожачког камена из Срђића мајдана, церовички тврди брусар заувек је напуштен.

Велики Срђића мајдан је од мекшег, ситнозрнијег и глађег пешчара него што је церовички. Он се при обради не круни, а може добро да се углача. Кад се по њему куцне чекићем, пева и звони. Од тог беличастог стења споменике су, осим кабларских клесара, израђивали и Јосиф Симић и Урош Марковић из Прањана, Вујица Гавровић из Јелендола, Вељко Јанковић из Љутице, Павле Ранковић из Пријевора, Филип, Јеремија и Ђурђе Павловић из Табановића и Миленко Милетић из Дружетића.²

Ко је израђивао и исписивао најстарије надгробнике по кабларским селима? Најпре су то могли да буду калуђери, попови и њихови ђаци, све до друге половине XIX века једини писмени људи у непросвећеном закабларју. Штета је само што се нико од њих

није потписао на свој рад, па се ниједном не зна ни имена ни презимена. У кабларским манастирима Никољу, Благовештењу, Преображењу и Јовању увек је био понеки ученик који се спремао за монаха или ђакона, а можда и за писара или учитеља. Још 1820. године Вук Караџић затекао је у Благовештењу „неколико ђачади“, а у Преображењу „троје ђачади“³. На надгробним плочама у порти никољској сачувана је успомена на два преминула ђака. Један је Тома Филиповић, „ђак от села Горевнице“ (1838), и други Спасоје Јовановић из Субјела, „ученик свченојеромонака Исаије Поповића“ (1839). Неки од манастирских ђака, без обзира чему су се доцније определили, свакако су градили споменике својим укућанима и комшијама и исписивали их најједноставнијим животописима. Тако су, заједно са покојим монахом, постали претече потоњих правих сеоских каменорезаца.

Зачудо, све до осамдесетих година XIX века нема никаква писана трага да је постојао неки клесар из кабларских села. Или из скромности или из неких других разлога, ниједан се од њих, а свакако их је било, на својим рукорадима није обелоданио својим именом. (На задоцнелу појаву каменорезаца у овом крају у великој је мери утицало и релативно касно проналажење Срђића мајдана, јер готово истовремено са почетком наглијег коришћења камена из њега појавио се и први рожачки клесар Нићифор Милић). Једино су се на једном споменику у Гојној Гори појавила имена двојице „старинских“ клесара, али се ни за једног не зна ни одакле су ни како се презивају. Они су се на тамном крсташу неког Васа Радибратовића, умрлог 1848, потписали: „Гради Ђока и Милош.“ Њих двојица су израдили по неколико надгробника и по кабларским гробљима, по свему сличних овом гојногорском.

Половином XIX века споменике по Каблару, осим осталих безимених, израђују и драгачевски каменоресци Радосав Чикириз из Ртију и Милош Ковачевић из Губереваца. И један и други су исписали по неколико надгробника угледнијим и имућнијим људима, међу којима је било буљубаша, кметова и дунђерских неимара. Ова два, а и неколико других, непотписаних, каменарских првозачетника увелико су извршили утицај на садржај и стил писања тек надлазећих рожачких и врначнских клесара; поготово што су споменике израђивали од кабларског камена, на лицу места, пред оком посматрача.

Чикириз је и једини каменорезац који је тих година резао, шарао и исписивао и надгробне плоче од радочелског белог мрамора

над хумкама благовештењских и никољских калуђера. Зашто се у то време не огласи ниједан каменорезац са кабларских бобија? И због чега се монаси одлучише за далеког драгачевског мајстора?

И натпис на каменој плочи под надстрешницом јужне апсиде манастира Никоља, којим је забележено да је храм обновљен 1859. године, потврђује да у залеђу Каблара у то време није било или никаквог или узорног мајстора длета. Јер, на плочи се потписао каменорезац из моравског села Трбушана: „[На]писа Миленко Видако: из Трбуш.“ Па чак ни 1877. игуман никољски Василије, рођен „у селу Кошеvine близу вароши Припоља у Ерцеговини“, није могао, или није хтео, да тражи клесара из кабларских села, па вечну кућу самсеби за живота „начини и подписа“. Зашто је то чинио? Зар му није могао неки сеоски каменар испунити животописом покровеније од студеничког мермера? У то време по кабларским гробиштима најчешће је каменодељисао уважени Филип Павловић Крезо из Табановића, док је рожачки спомењар Нићифор Милић тек отпочињао прву камену мајсторију.

Познато је да су карадашки манастири Никоље, Благовештење, Преображење и Јовање имали великог удела у досељавању становништва у сва кабларска села. Према Љубомиру Павловићу, данашње фамилије у Рошцима су углавном даваоци појединих калуђера, првенствено из оних крајева из којих су и сами потекли.⁴ И претке неколико потоњих каменорезаца населили су монаси и попови. Све је то знатно утицало на опсег и каквоћу верског поимања живља закабларских насебина. На религијско образовање и схватање извесних старијих клесара деловали су калуђери и самим дружењем с њима. Поуздано се зна да су поједини каменоресци из Рожаца и Врнчана друговали са никољским и благовештењским монасима, а почесто „сарађивали“ и на гробљима — калуђери су појањем и кандилом освештавали оно што су клесарски шпитеви и длета над вечном кућом израдили. Такође је познато да су неки израђивали споменике и надгробне плоче калуђерима. Нићифор Милић је написао надгробницу архимандриту никољском Максиму Стојановићу Калундринцу (1907), Миљко Дмитривић крајпуташ старешини Благовештења Исаји Катанићу (1912), а Драгић Срђић споменик архимандриту Гаврилу Марковићу (1926). Духовницима је требало писати духом калуђерским. Тако је Исаји, кога су убили зликовци, записано: „О људије моји, што вам сотворих, воздасте ми злаја за благаја“. Са појединих погробних каменова калуђерима вршене су и понеке позајмице. Обрад Оцић је, на пример, преузео

навод из еванђеља по Јовану са надгробне плоче никољског игумана Василија: „Не могу аз от себе творити ничесоже“.

На утицај манастира и калуђера указују нека мишљења клесара Радомира Митровића. Он сматра да су постоља, на која су кабларски клесари усађивали споменике, уствари „црквице“, односно опонашање манастирских храмова. По њему, улегнута украсна трака са „кићанкама“ при крајевима преузета је из манастира Благовештења. Он шаре од гроздова, цветова и листова на споменицима назива везом и **фрескама**. И до клесара је, значи, стигао израз фреска, који је у каменорезачком језику добио ново значење. По Митровићу, најстарије беле студеничке крстате мраморе и „тамне и дебеле“ крстаче од грубо обрађеног кабларца исписивали су калуђери. Таквих, писаних, споменика има по гробљима закабларја између 1820. и 1850. године, а неписаних и из ранијег доба. То су човеколики крсташи са заокруженим испупчењима на крајевима кракова и ушпицаним стилизованим разуђеним крстовима, а има и квадernih стубова. Исписани су читким помало укошеним минејским словима танких и оштрих уреза, као да су парани оштром чивијом. Начин писања је староставни и по садржају и по правопису. На тек понеком је упрошћеним потезима изображен гологлав лик, односно глава, покојника, а на покојем, при врху, птица. Свакако да су неке од њих изрезали и поменути „мирски“ клесари Ђока и Милош, који су једну такву мајсторију потписом обелоданили у Гојној Гори.

Да су калуђери доиста писали, или бар скрајали, неке надгробне текстове, упућује и епитаф у коме се за младића Василија Стеванчевића из Пријевора каже да се престабио „мца **индикта** 13 1829“. Индикат је круг од петнаест година, а по византијској ери рачунао се од првог септембра. Као празник православне црквене Нове године, он је у надгробно слово могао доспети једино из манастирско-црквеног извора, најпре из никољског или јовањског. (Али, чудо је откуда се са толико задоцњења појавио овај древни израз над гробом једног сеоског момка кад је он и из манастирских записа био ишчезао већ половином XVIII века).

Шта се могло препочети са манастирских зидова и иконостаза? Сваки декоративни фреско-мотив из припрате и наоса, којих је доста нарочито око улазних двери и прозора. Ту је свакаква биљна орнаментика са разноликим цветовима и листовима и разна цик-цак шарања. Цветови и трolistи на изувујаним водоравним и усправним витицама, цветне или „изломљене“ дуљнице што опомињу на појаснице или ћилимасте поле, понеки грозд и толуб. Све је то ук-

расна пратња и допуна ликовима светаца, усликана где је год било слободног простора између светачких портрета. На стубовима певница, по зидовима наоса и припрате, око врата и надвратника. Има их и споља, при улазу у манастир.

Клесари су, дакле, могли да препочну све врсте витица, тролисте, звонцасте и осмолатичне цветове-розете; положене и окомите биљне украсе, цик-цакасте шаре и арабескне коврце. Више су имали да виде у Благовештењу него у Никољу. Шта је, у коликој мери и с колико сличности преузето, може да буде предмет посебног студијског разматрања. За сада се, са сигурношћу, може рећи да је тог угледања било прилично и да се оно без тешкоћа уочава на појединим споменицима. На пример, неки звонасти цветови Обрада Оцића доста су слични цветовима из благовештењског живописа, а улегнута украсна трака с кићанкама — које има у Благовештењу — одлика је једино надгробних споменика у залеђу Каблара. Углавном, неоспорно је да су поједини клесари посредством калуђера и манастира били фолклорни преносници извесних и писаних и сликаних верских тема и идеја.

II

На Каблару су постојали „двоврсни“ клесари. Једни су били готово професионалци: они су, уз земљоделске послове, од ране младости до под доцну старост тесали и усецали надгробно камење. Сви су они израдили по неколико стотина споменика, а већина их се на њима по више пута потписала. Други су исклесали не више од једног до двадесетак каменова, онако „узгред“, готово свакад неком од својих укућана.

Најпре ћемо говорити о правим, дугогодишњим и чувеним мајсторима. Пођимо по редоследу њиховог јављања, односно по реду рођења.

НИЋИФОР МИЛИЋ (1853—1914)

Нићифор Милић из Рожаца, најстарији и можда најособенији кабларски клесар, први је прекинуо дугу ћутећу безименост својих претходника. Пореклом је из села Риђага, одакле му се отац, звани Шетула, привенчао у фамилију Грбић.⁶ Поживео је шездесет једну годину,⁷ а умро 1914, пошто се угрувао падом с качаре. У књизи умрлих записан је као Никифор, а он се увек потписивао

као Нићифор. Два пута се означио и као **цртач**, одредбом којом се никад није огласио ниједан други клесар. „Израдио цртач Нићивор“ — уписано је на споменику војника Сретена Илића из Врнчана (1889), а на биљегу војника Драгутина Белошевића из Рожаца: „Израдио цртач Нићивор из Рожаца“ (1884).

Нићифор се, осим каменоделством и пољопривредом, бавио и народном лекаријом. Лечио је травама и „рецептима“ из књига лекарица. Занемогле сељане спашавао је облогама. Преплашени Кабларци су га звали у помоћ кад год је, због болештина, било збр. Кажу да су га као лекара тражили чак по таковском и пожешком срезу, у чија је села одлазио на коњу.⁸ Залечивао је и ране ратницима са Јавора: вадио из њих турска олова. Прича се и да је био склон да трага за благом по Каблару. Некаквим двоветарским сврдлом бушио земљу тамо где се веровало да има закопаног блага. И — никад ништа није нашао.

Веле у Рошцима и Врнчанима да је био веома побожан и да се дружио с никољским и благовештењским калуђерима, с којима је певао за певницом на причешћима, богослужењима и манастирским славама, али и при пратњама, и сахранама. Можда му је баш неки монах никољски, при крштењу, и име, византијско, наденуо. Никифор — онај који носи победу. И један му је син носио календарско име — Никодим, чије је изворно значење „народ побеђује“.

Овај каменорезац са светитељским именом није волео често да се потписује, али се по лакој препознатљивости рада поуздано може одредити докле му све споменици допиру. Није их много ни написао, а готово се искључиво ограничио на два-три закабларска села. Преко тридесет их је на Помолу, а двадесетак на Новосели — рожачким гробљима најближим његовом дому. Изрезао их је рођацима, првим комшијама и засељанима. Споменици су му најједноставнији издужени четворострани тесаници, високи до метар и по, а војницима и до близу два. Неуглачани су и без икаквих „грађевинских“ шара. Само равне плохе и слова на њима. Тек је понеки покривао капом и укопавао оквир за уписивање епитафа.

Једну надгробну плочу усекао је у порти манастира Никоља. То је надгробница архимандрита Максима Стојановића, који је умро 1907. На њој читамо: „Писа Нићифор при синђелу Гаврилу“. Синђел Гаврило је онај Гавро с којим су се дружили и Нићифор и Обрад Оцић. Доцније ће и он постати архимандрит.

Најзанимљивији споменик Нићифора Милића свакако је онај на Теофиловића гробљу — над гробом поменутог војника Сретена

Илића. На њему је са челне стране изрезан разапет Исус, испод чије је десне руке стужена Марија Магдалена, а испод леве — плачна Богородица. На задњој површини стари је обреновићевски грб и војнички лик, с десног бока — пушка, с левог — крст. Пошто овај надгробник готово по свему открива права мотивска опредељења и уметничке поступке цртача Нићифора, о природи и каквоћи уреза на њему треба рећи што више појединости.

Разапет на рељефном крсту, Христ, јаког тела, испружио је снажне руке с големим шакама у распон дужи од тела, па се чини као да „лети“. С прамењавом косом, руњавом брадом и склопљеним капцима, личи на распетог и умореног калуђера. Као да је на крст намакнут неки од снажних и добро ухрањених црноризаца из овчарско-кабларских светилишта. Можда и сам синђел Гаврило! Тело је од пазуха до кукова право, без струка; преко бедара препасана је правоугаона једноделна „крпа“; на шакама и изнад пета: удубљене тачкасте ознаке за чавле. Исус стоји на водоравно постављеним стопалима, па „не виси“.⁹

Марија Магдалена је изнад главе означена натписом: „МРМ“. у једноставној једноделној „одежди“ и с прекрштеним рукама на трбуху, у којим држи нешто као правоугаону кутију, окренула се и понагла према распећу. Таквог става, а покученог носа, полуотворених уста и сувише великог зачуђеног ока, одаје се големом тугом. И док је она представљена „до колена“ и у потпуном профилу, Богородица је допојасна и у идеалном анфасу, с тек мало укошеном главом према средишној оси споменика. У једноделној хаљини с рукавима, који се завршавају таслицама, рапчешљане косе у крупним праменовима, расуте по раменима, са шакама на грудима као при молитви и „спалих“ обрва, очију, носа и уста — она скрушено оплакује свог распетог богосина. Изнад главе је легенда: „Мати Б“.

Све три фигуре овог јединственог тројства са светачким ореолима представљају веома складну композициону целину, која је ту да на неки начин довека сузама ожаљава прерану преминулост војника. Туговање је изражено општим положајем тела и руку, а посебно експресионистички назначеним цртама лица. Довољно је само погледати неуобичајеност места, величине, облика и анатомске несразмерности ока Марије Магдалене, па да се види колико је цртач Нићифор имао уметничког смисла да најупрошћенијим и „нелогичким“ потезима изрази психологију дубоке потрешености, зачуђености и престашености.

Кадровац Сретен је са плавом дубоком шајкачом, у подугачком копорану и модрим панталонама уз ногу, упасаним у чизме дубоке до колена. С нараменицама и плитким зарукавцима, копоран је закопчан на пет дугмета и тек мало устручен опасачем. Глава му је округла, лице глатко, брада шпицаста, уста „као парица“, а крупноок поглед оборен према земљи. Патријархална скромност, а не солдатска опорост. Руке полусавијене, са шакама на боковима. Лева наслоњена на тесак дуг као сабља, скоро до стопала, а дебео и затупаст као мочуга. Сталнокадровац не може без пушке, па га с бочне стране прати одложена магацинка, преломљена у кундаку, са металним стезницима и ремником.¹⁰

Изнад војника је обреновићевски грб. У средини штит са огњилима и на њему кнежевско-краљевска круна, а лево и десно по укошено копље о којима висе тробојке доњим крајевима приљубљене уз бокове штита. На врху круне и средини тробојке — по бели крст. То је грб кнежевине Србије препочет са повеља, диплома и уверења уз ордење, колајне и споменице заслужних ратника у српско-турским ратовима од 1876 до 1878. године. За разлику од званичног грађанског грба, овај „за војничке заслуге“ био је обгрљен копљима са заставама, али и бајонетима и сабљама. (Оваквих је грбова Милић урадио на још неколико војничких споменика).

Од осталих Милићевих ликовних дела посебно се истичу и веома особена фигура војника Григорија Павловића из Рожаца (1876) и лик Богородице на споменику Сретена Сретеновића, такође из Рожаца (1894). Григорије је гологлав! Ратник, па без шајкаче! Са уковрченим локнама и зулуфима и ушилиеним брчићима, застао је у ставу „мирно“, у копорану поуских рукава и панталонама чије се ногавице испод колена нагло сужавају и неприметно прелазе у опанке без кљуна. Не распознаје се да ли су ногавице утегнуте „невидљивом“ чарапом, као ни где престају у опанцима. Као да су неодвојиве од њих. О десном рамену, спреда, пушка капислара с бајонетом „на колено“, ушилиеним као зубац. Крупне главе, коврцаве фризури, високог чела, озбиљног лица, али без ратничког расположења, Григорије више личи на улицканог чиновника, случајно улетелог у одело народног војника, пешадинца прве класе... Допојасна Богородица се, с огртачем преко рамена и другим прамењем косе расутим по раменима, нагла улево. Крупних очију, уста скупљених у танку „линију“ и великих шака под грлом, она, као да се бије у прса, скрушено, дубоко тугује. Пуне и дебељушно заобљене подлактице делују чулно и да није таслица на рукавима

хаљине, рекло би се да су голе. Око главе ореол и запис: „Мати Божија“.

Осим наведених мотива, Нићифор Милић је усецао и понеки мали крст, једноделни чирак са свећом, винову лозу ситнозрних гроздова, кратковратог и ширококорепног голуба, зракасто стилизовану розету налик сунцу, преплетену витицу од две струке, анђела.¹¹ И-покоју брадву и преслицу. Све су ово мотиви ситнијих димензија. Најомиљенији му је украс винова лоза, изникла из саксијице у облику уске чаше или ћупића с две ручке. Гроздови су од дваест до двадесет пет зрна (а има их чак и са 41), док су листови срцасти, звонасти, кашикасто-лоптасти и елипсasti, а они при врху -рашљикави.

Нићифорови писани и ликовни урези особени су и лако препознатљиви. У његовом развученом рукопису слова су широка и четвртаста, а ред од реда повише размакнут. Растављање на слокове обележавао је знаком једнакости, мада за то није имао честу потребу пошто са исписивањем редова најчешће није ишао до ивице споменика, па је мало која реч у њима остајала недовршена. И по цену умањене лепоте, више је волео да се завршеци редова не подударaju и остану „решмасти“, него да реч започиње у оној линији у којој је не може довршити.

Епитафи Нићифора Милића сасвим су кратки. Само најосновнији животни подаци: „Овде почива Јелисавка од 17 г. Умре 2. марта 1886. г.“; „Овде се сарани тело Сретена Илића. Живи 21. г. Умре у војсци ст. кадра у Гор. Милановцу 25. новембра 1889. г.“; „Благое син Миладина Ђуновића од 6 г. Умре 1897. г.“; „Јулка од 11 г. кћи Сима Белоша из Рожаца. Умре 1901. г. 13. јануара“. У тим посмртним животописима нема ни песничких слика, ни родољубивих порука. Једино се на крајпуташу свог засеочанина Григорија Павловића, погинулог на Адровцу 1876. године, претворио у кликтави јуришни десетерац: „Напред, браћо, побегоше Турци, да их живе у руке ватамо!“ Иначе, написао је неколико бојних слова баш овим храбрим погибаоцима „на Адровцу према Делиграду“. Из једног ће дозивати да се застане: „Стани мало, србски роде, те погледај храброга војника!“ Децу, момке и девојке испраћао је великом родитељском и родбинском тугом („Умре на жалос своме оцу и мајци занавек“, „Смрт девојке Иконије ожалости брата и ујака“).

У неким је ликовним остварењима Милић испољио своју побожност и религиозно образовање. Богородица и Марија Магдалена, уз поменуто распеће, показују да је познавао иконографске мотиве

и да их је с великим уживљавањем изображавао. И у понекој писаној усецени осећа се његова склоност богоугодном погледу на свет. Војнику Сретену ставио је у уста молитву: „Помени ме Господе у царству својем!“ За остале се сам молио, посебно за девојке и младе супруге, своје комшинке: „Упокои Боже овде почившу рабу Јулку!“; „Упоки Боже Миленију!“ Изгинулим или у кадру преминулим војницима уписивао је да су помрли „за веру“, „за веру свога отечества“. Њему је, као побожњаку, важнија вера и од слободе и од отаџбине. На неколико споменика оставио је запис-опомену: „Бог је сила“.

Клесар Нићифор Милић је био добро описмењен човек. Савладао је основне науке у школи кардашкој, у Тучкову. Сталније се бавио читањем и веле да је имао књиге о неким пророчанствима. Требало је да постане учитељ и дружи се с дивитом и хартијом, пред очима ђачића, али га је живот определио да то чини с длетом, под ведрим небом, на гробљима. Боље је уцртавао, него што је уписивао. Отуда се и самопрозвао цртачем, што је значило да се сматрао правим сликаром и живописцем. Био је узорне вајарске надарености, па му је већина ликовних представа с наглашеном дубинском димензијом, која се креће од пола до два и по сантиметра. Том рељефношћу „цртежа“ и склоношћу за ликовну изражајност, као и особеним и лако распознатљивим рукописом, наметнуо се као самоникла и од осталих клесара уметнички одвојива индивидуалност.

ОБРАД ОЦИЋ (1862—1952)

Обрад Оцић из Врнчана најживео се до миле воље. Умро је у деведесетој. Сам је себи подигао споменик кад му је била шездесет шеста и на њему уписао да је био „више чуван и признат због добри, праведни и карактерни дела свои“. Цео свој животопис овако је длетом сажео: „Обрад је бијо мешовити мајстор и самоук. Најволео је Бога, цркву и војску. У војсци је био наредник. Ратовао је 1885-6. г. У светс. рату био четовођа и заклео се тројици краљева као војник и робово 3 г“.

У шумовитим и каменитим кабларским селима од памтивека је било дрводељских и грађевинских мајстора. И Оцићи су се од старина занимали дунђерско-зидарским занатством, па је за њих Љубомир Павловић записао: „Врло разборита, разговорна и пре-дузимљива породица, која вади и израђује камен, сече споменике

и вади руде и жеже креч“.¹² Обрадов прадеда Радован био је качар и бачвар већ пре Карађорђевог устанка, а стриц му се Петар бавио градњом брвнара, вајата и качара педесетих и шездесетих година XIX века. Ово се потврђује и на Оцића гробљу, на коме је Радован означен као „пинтер мајстор“ (што је поткрепљено шестаром, брадвом и чапом за дуге), а Петар као дунђер. И сам Обрад је од својих предака наследио занатлијску жицу, па је самоучки постао „мешовити мајстор“ и добар словорезац у камену.

Обрад Оцић био је добар домаћин, поштени дружеван човек. Уједно, побољи косач у селу. У младости и пуној мужевности женскарощ, с великим брковима, у старости смирили побожњак. Пријатељевао је с калуђером Митрованом из Благовештења, а дому му је свраћао и никољски монах Гаврило. Клесар Радомир Митровић каже да је Обрад у млађим годинама имао обичај много да пеује, али је од тога одустао после првог светског рата. Пре тога су га болеле ноге, па је, како је сам говорио, одмах по престанку псовања оздравио! Тако је и постао побожан.¹³

Осим што се на свом споменику огласио као љубитељ Бога и цркве, овај је врнчански клесар своју богоугодност и везу с манастирско-монашким светом обележио и на неколико других гробних каменова, на којима је ушпицао стих из еванђеља по Јовану: „Не могу за от себе творити ничесоже.“¹⁴ Ову еванђељску мисао урезао је и на свој заживотни надгробник. На раскрыљеној књизи на споменику свог побратима Алексија Теофиловића из Врнчана уписао је: „Не могу от сам себе творити аниточе сеже. Родимо се да мремо а мремо да вечито живимо“. Понеког је покојника испраћао молитвеном жељом да буде примљен у рај као праведник. За Ђорђа Мирића из Јанчића „помолио“ се благословом из опела: „Прими, Боже, с праведним раба твојег Ђорђа. Вечна му буди памјат!“ Кад неко није имао породе, Оцић је бележио да је то „по судбини Божјој“.

Обрад Оцић није учио ни школу, ни занат. Самоуковао је и у писмености и у каменорезаштву. Мало је радио са гласовитим Јосифом Симићем Теочинцем, од кога, сматрао је, није у мајсторству заостајао. Много је ценио своје словорезачко знање. Био је уверен да нико не може да напише слово као он. И, заиста, рукопис му и јесте најуспелији део клесарског рада. (Приметно је бољи од начина писања његових претходника и савременика Филипа Павловића, Јосифа Симића и Нићифора Милића). Слова су му танких усека, ситна и високе допадљивости. Но, како је старио, лепо-

та им се смањивала, што се посебније примећује после првог светског рата, када му је рука од старости, ратовања и робовања почела да слаби и подрхтава, а око да се мути и губи општрину.

Правописно је био врло једноставан. Стављао је само понеку тачку, па и тамо где ни по чему није крај реченице. Чак и између речи које сачињавају нераздељиву епитетску целину. Као и већина старијих клесара, растављао је речи на слокове знаком једнакости. У писању великог почетног слова нема правила, па му је глагол и придев, а понекад чак и везник, отпочињао увећаним словом.

Овај самоуки врчански каменорезац радио је надгробне каменове по селима између Скрапежа и Чемернице, највише по оним разасутим по закабларској греди. Почео је да их деља крајем XIX века, а престао одмах по првом светском ратовању, када је већ зашао у доба прве старости. Последњи је ишарао самом себи 1929. године. Споменици из првих петнаестак година мајсторисања су у облику издуженог квадрата покривеног капом шире основе, а они потоњи су нешто плоснатији и са крстато просеченим узвишењем. Неки од њих су са украсним „грађевинским“ стубићима (сличним оним са манастирских портала, бифора и трифора), који са бочних страна уоквирују епитаф. Оне у чијем је врху крст махом је усађивао на масивна постоља у виду куће, односно храма-цркве, што ће постати уобичајеност за готово све кабларске каменоресце после њега. С чела тих постоља удубљивао је правоугаони „улаз“, а по осталим странама трокридна врата и/ли засвођене прозоре са шест „стакала“. Уз понеки споменик постављао је, као његов водоравни продужетак, надгробну плочу, по свему сличну онима какве су израђивали Јосиф Симић и Урош Марковић: са стилизованим крстом, „срцем“, мртвачком главом и потписом. Понеке су упрошћеније, грубље, без икаквих орнамената.

На споменике, које је израђивао у прелазном стилу драгачевске и кабларско-прањанске „школе“, урезивао је разне, не тако бројне, ликовне симболе. Дунђерима и пинтерима дрводељске алатке: брадву, рендић, метар, винклу, шестар, чекић, висак. Писаћим прибором, усеченим ситним и танким линијама, означавао је ђаке основце, али и свог трогодишњег синчића Микаила. (Зашто ли је камен трогодишњег детета обележио перницом с пером, шишом, таблицом и легиштером). Од личних ствари на његовим се споменицима срећу једино двојнице и штапови. Женама је учртавао понеку витку преслицу, кишобран и корпицу плетивачу. У једну ће такву корпицу „намотати“ три клупчета. Оружје је доста ретко, што се може

тумачити и Оцићевим наглијим престанком израђивања споменика после Солунског фронта, када је баш имао најдивнију прилику да гробља и крајпуташе искити пушкама, тесацима, сабљама и реденицима. Зато се на његовим рукорадима, али само оним из пре балканских ратова, јави понеки нож белокорац, велики као сабља, и покоја старинска тучана кубура. Њих је урезивао старцима помрлим почетком XX века, који су ово старомодно оружје носили за појасом у давно доба уставобранитељске и кнез-Михаилове народне војске, када су били силни младићи. Самог је себе, као четовођу, означио сабљом. Велику парадну сабљу испружио је и низ споменик некадашњег кнез-Михаиловог коњаника Јована Трнавца из Гојне Горе. И, што је веома неочекивано, придружио јој је копље, метар дугачко. Придодео га је ту по свом „старинском“ осећању да коњаник, као у јуначком песништву, мора да буде и копљаник. Није се придржавао истине да је копље ишчезло из војничког наоружања пре него што је кнез Михаило основао своју кавалерију... Сабљу и копље наткриљује грб, не онако китњаст какве је урезивао Нићифор Милић, већ знатно упрошћенији. То је грб краљевине Србије, али без двоглавог орла; само штит с оцилима у средини и круном на врху.

Од богослужбених ствари резбариио је фина сребрна кандила, обешена ланчићима о „куку“. Из њих букти жути троугласти пламен. Некима су крајеви издужени и извијени у птичје главе. Кандила су особен знак Оцићевог рада, јер њих нису „засецали“ остали клесари, а ако понекад понеки и јесу, она нису таквог естетског учинка. Осим кандила, оставио је и десетак изванредно троделних чирака са свећама. Поједини су велики, са ногарима, налик на стилизован дубећи чивилук. Вероватно су препочети са узора из Благовештења. Такође је учртао и неколико рипида са округлим светачким главама обележена лица и штапцима обојеним укошеним наизменичним црно-бело-сивим пругама.

Оцић није израдио ниједан људски лик, вероватно због тога што је за то био невичан, што је осетио да ће у томе морати далеко да заостане од изврсног мајстора Јосифа Симића Теочинца. Али, зато је изображавао ликове Христа и анђела. Његови крупноглави и ушилиено брадати Исуси са змијолико танким рукама као да нису обешени, јер већином „стоје“ на водоравно постављеним стопалима. Коса им је на раздељак, струк мало сужен, бедра превезана набораном копреном, шаке и стопала приковани чавлима главића сићушних као у чиоде. Око Христа су монограми са титлама, али Оцић

уместо Х увек уписује К (К, КР, КС). Изнад једног ће означити да је Исус цар неба („Ц. Н“). Анђели личе на празничко очешљане девојчице, глава окрилаћених за летење. На споменику своје жене уцртао је допојасног крилатника архангела Михаила, с преклопљеним „струкама“ преко груди, обнаженим рукама и уздигнутим мачем у десници.

Од биљних уреза срећу се винова лоза и цветне витице. Ова биљна орнаментика усправног је и водоравног положаја. Усправна се извија уз бокве споменика и уз украсне стубиће с предње стране, а водоравна се обавија око постоља и око самог дна споменика, на делу испод епитафа. Из саксија са ушима и без њих (најчешће у облику ћупа, али и „путира“ и лонца) успињу се вијугаве витице са звончастим, криноликим, гроздастим и шесточланим цветовима и елипсастим листовима: усамљеним, парним или тролисним. На тек покојој су ситни осмозрни гроздићи. (Сасвим су ретки крупнозрни). Из покојих израста танка права стабљика сабљастих листова, увршена четворолатичним цветом. По стубићима су, од дна до врха, наизменично поређани цветови шестолатичњаци и тролисне елипсе, а на некима је укошена гранчица са листићима и два шестолатична цветића. Има цветића и усамљених, без гранчице. Око понеког постоља је валовити венац са ситним црним гроздовима или улегнута „назубљена“ трака са висећим кићанкама при крајевима, док је многи споменик са свих или само са три стране, при дну, обавијен витичастом коврцом са осмозрним гроздићима, од којих је по која са лозовим листовима.

Занимљиво је да су уз гроздове овог клесара веома ретки голубови. И они су увек ситни, као и гроздови што су. Тек се ту и тамо појаве по два голуба окренута један другом, али без грозда. У крилима им четири, у реповима шест пера. По трбуху ланчасто перје, наслагано као алке у ланцу.

Правоугаону површину изнад почетка епитафа украшавао је понекад крстом опточеним кругом, око кога је огрличаст венац од срцастих листова и цветова заокругљених, звездастих и елипсастих латица. Испод венца, из левог и десног угла, извија се по гранчица са два звончаста листа и осмозрним гроздом. Ако је споменик млађој женској особи, изнад венца је, у горњим угловима, по троугласта лепеза.

Оцићеве епитафи су уобичајеног прозног састава, већином сажети и без песничких слика. Али, покатакд, умео је да буде и оп-

ширнији, да распеваном гласу да песнички одјек. Посебно кад под студене каменове испраћа младенчад, момке и девојке. Тада ће он призивати и, заједно са родбином, жалити. Здружено ће и жално дозивати са преминулом осамнаестогодишњом Рувином Антонијевић из Гојне Горе: „Виђите, браћо, ће почивам овде, ће ме крије са земљицом трава и колико поживик земана“. Затим ће у истом, јадовном, тону наставити: „Бог ме скиде са овога света као росу кад од сунца спадне“.

Помињаће, тако премиле кћерке, земне и мирисаве цветове, лепа чеда, најлепши млади век, родитеље јадне, жалост рода. Умеће да за петогодишњу лепу Персу Теофиловић из Врнчана запише и ово: „Од земље сам и узета, у земљу и пепет и одок, а на жалос целом роду своме“. Знаће и да са веома мало речи искаже основна лична својства својих комшија. Свог дружевног имењака Обрада Илића овако је представио: „Обрад је бијо добар певач и у друштву весела“. За Недељка Василијевића ће рећи да је био „главни мајстор дунђер и љубитељ правде и истине“, за удовицу Пауну Каранац да „дом свој богато украси и би поштована од свије мужева“. Свом врснику и побратиму Алексију Теофиловићу, председнику окружног напредњачког одбора, истаћи ће углед сведочењем да је доживео „до велике части, знања и поштовања“ и да „први постави темељ школе рожачке“. Но, можда је најједноставнији, тугом и лепотом озарен епитаф сажео својој кћеркици, која животом није ни огодинила: „Овде је мирисави цвет лепа и мила Магдалина кћи Обрада и Лексе Оцића. Умре од 10 месеци“ (1909).

С неколиким особама којима је биљеге израдио, Обрад Оцић је објавио своје сродничке везе. То је и поштовање и одужење према њима. На мајчином споменику записао је: „Израдио њен син Обрад Оцић“, уз образложење да је он и брат „ни у гробу заборавили нису“, а на женином: „Слово и камено-резац њен муж Обрад“, уз истицање да је она била „као одлична и непорочна“. Својој ташти Станици Каранац израдио је спомен „за стечену Станичину заслугу“ а побратиму Алексију Теофиловићу као „верни му побратим“.

У потпису је врначнски клесар често испред старог презимена стављао А, Ан и Ант, што упућује на његовог деду Антонија, сеоског првака из доба кнеза Милоша, по коме се данас Оцићи презивају Антонијевићи. Тако имамо: „Слово и камено-резац Обрад Оцић“, „Изради Обрад А. Оцић“ „Израдио Обрад Ан. Оцић каменорезац из Врнчана“, „Писа Обрад Ант. Оцић из Врнчана“. Прво

презиме је по далеком претку Секули, досељеном у XVIII веку из Пивске жупе, који је одмах по доласку у Врнчане добио надимак Оца због тога што је певао ноћу слично хоци са минарета!¹⁵

ДРАГИЋ СРЂИЋ (1886—1970)

Уз Обрада Одића, од кога је „крао“ занат, Драгић Срђић је најчувенији кабларски клесар. Презиме су му донели далеки преци по родоначелнику Срђу из старе источне Херцеговине, али је Драгић по прадеди Петру једно време узео да буде Петровић, па је на крају опет остао веран старом презимену.¹⁶ (И деда и отац су му се у званичним документима бележили као Петровићи). На првим се споменицима потписивао: „Изради Драгић Петровић“, „Писа Драгић Петровић Рошци“, „Из радијонице Драгића Петровића Рошци“. Тако до првог светског рата, а после: „Писа Драгић Срђић“, „Изради Драгић Срђић каменорезац Рошци“. Са Срђићем су једно време радили и његови млађи земљаци и ученици Радомир Илић из Врнчана и Радомир Митровић из Рожаца. Отуда наилазимо на потписе: „Изради Драгић Срђић и Радомир Каблар“, „Израдили Драгић Срђић и Радомир Рошци“...

Каменарска традиција прати Срђићеву породицу. И деда и отац су му били „камени“ мајстори, што се добро види и на Чвркића гробу, на коме их је сам Драгић означио као мајсторе грађевинаре. Деди Обраду је записао да је умро у Краљеву „као главни мајстор и предузимач... при раду државног магацина“ (1861). Обрад је, доиста, био чувен грађевинар. Озидао је зграду среског начелства у Пожеги „са дебелим дуваровима“, а „по руковођењу надзирајућег инцилира“.¹⁷ Оцу Луки је на споменик усекао метар, чекић и винклу. (Лука је, поред осталог, као мајданац секао камен и израђивао надгробне стубове, али их није ни писао ни шарао). Од Срђића се каменорештвом занимао и Коста, Драгићев стриц и врсник. Био је „инвалид од 1912. г. и каменорезац“. Тако му на споменику пише.¹⁸

Драгић Срђић био је ратник Солунског фронта као првопозивни редов хаубичког дивизиона. Кажу да је тамо, у Грчкој, под Кајмакчаланом, у затишју између битака, исписивао каменове својим изгинулим земљацима. По повратку из рата споменирао је углавном по кабларским селима. Држао се само леве обале Мораве. Са Каблара се спуштао према Чачку до Прељине, а према Пожеги

до Добриње. Каменодељисао је све негде до пред крај живота, а умро је 1970. у осамдесет четвртој години.

Срђић је правио споменике у каменој радионици коју је био озидео на свом мајдану. Окренуо се каменорезаштву и стога што је живео на малој и лошој ражњачи седме класе. Од клесарске зараде и пољоделског привређивања докупио је нешто земље у Каблару, а знатно више код Мораве, у Трбушанима. Као поштен човек и добар радник, био је кмет неколико пута. Припадао је Радикалној странци.

Први Срђићеви споменици (они које је израдио до првог светског рата) имају облик четвоространог стуба покривеног поклопцем, а они потоњи су плоснатији и увршени просечним крстом. Предња страна неких од њих је с плитким симсом изнад епитафа, који прелази у стилизовани крст украшен коврчастим увојницима и са украсним стубићима при ивицама средишног дела, лево и десно од епитафа. Готово сваки споменик усађен је на повеће постоље, односно камен темељац у виду куће. Гроб се сматрао вечним двором, па је над њим окровљаван дом. Зато се са бокова постоља уцртавају равнозици „станови“ с двоводним кровом и избочавају куле засвођене кубетом са шестостаклим прозорима и двокрилним или четворокрилним дверима. Ови надгробни двори с чеоне стране имају правоугаоно удубљење, које практично служи да у њему и по кишном и ветровитом времену несметано догоревла пламен свећа. По извесним архитектонским својствима (кровови на две воде и у виду кубета, апсидална избоченост зидова, облик врата и прозора, фризови у поткровљу) ова постља истовремено опомињу и на храм с тролисном основом и на тврђаву са заштитним кулама. Срђић је израдио и неколико надгробних плоча у стилу прањанских клесара Јосифа Симића и Уроша Марковића: са рељефним крстом, именом покојника, „срцем“, мртвачком главом и потписом.

Драгић Срђић није се одликовао богатим ликовним испољавањем. Само понеки цвет, цветна орнаментика, винов лист, грозд и голуб. Ствари и алатке су ретке. Тако је Павлу Илићу из Врнчана усекао штап са кукастом дршком и зупцем, Миљанки Шишовић из Гојне Горе — кишобран, а пинтеру Петру Ковачевићу из Рожаца — стружницу, брадву, шестар и чап за мерење унутрашње кривине дуга, крив као срп. На неколико споменика уцртао је „дух“, односно главу с крилима.

Занимљиви су Срђићеви биљни украси. Они водоравни обгрљавају зидове постоља и споменик испод последњег реда епитафа,

а састоје се од изувијане траке са цветовима од шест до седам латица или ситним гроздовима. Они усправни пропињу се из ђупастих саксија уз бочне стране у облику винове лозе са звонцастим, гроздастим и елипсастим цветовима и гроздовима од шест до шеснаест зрна. Вршни грозд кљуца голуб. Неки голубови су кратки и глатки, неки танки и витки, али су сви урађени без нарочите вештине и лепоте.

Срђићево длето је исписивало уобичајене прозне текстове, мада се у понеком нађе и покоје песничко зрно, као што је, на пример, оно да покојника скрива „са земљицом мирис трава“. Док земљицом и травом опомиње на Обрада Оцића, почетак следећег епитафа позајмио је од Јосифа Симића: „Студен камен, хладан двор, крије црна земља тјело чиче мог...“ Тек понеком момку, девојци или младом брачнику животописе је отпочињао опроштајним обраћањем „овом“ свету: „Овај свету, мој зелени цвету! Душа моја сад у рају бива, а тело ми ладна земља скрива!“ И: „Свенуло је мирисаво цвеће, никад више расцветати неће“. Нађе се и покоји почетак: „Ево гроба неизбежна двора, ће с одмара тело од умора“. Сва ова три епитафна увода преузео је од драгачевских клесара.

Песничком речју испратио је и своју децу. Од 1908. до 1913. остао је без три кћеркице и једног синчића. Сви помрли на узрасту између једног месеца и две године. Пошто нису стигла да имају животописе, жалосни отац им на споменицима исписује оно што је једино и могао: своју и мајчину тугованску сузу. Летњи цвет, сунце јарко, млади дани, мало земана, нада закопана, занавек: „Прођоше јој 6 месеци као љетни цвет и остави овај свет занавек“; „Тебе неста усред младих дана, чедо наше, надо закопана“; „Сунце јарко крије магла сива, овде земља наше чедо скрива“.

Оно што је у Срђићевом раду најуспелије, то су слова, која се, превазилазећи просечност, приближавају узорној ваљаности. Рошчани сматрају да је Драгић Срђић најбољи кабларски каменорезац. Они још увек код његовог сина Драгослава могу да виде нешто од заосталог клесарског алата: мацоле, штангле, клинове, зумбе, шпичеве, длета. Све што му је ковао, калио и оштрио његов нераздвајни друг са Солуна Видоје Илић из Врнчана, ковач, поткивач и колар.

Драгић Срђић, пређе Петровић, подигао је себи споменик за живота. Високог и витког, измакао га од гробова своје фамилије и поставио на самом улазу у Чвркића гробље, на Помолу. Урадио је то 1946, кад му је било шездесет година. И, зачудо, није се са ње-

га огласио као каменорезац, већ само као ратник: „Драгић као добар борац учествовао је у светском рату 1912—1918. г“. Да се храбро борио, сведочи фотографија на споменику: на прсима, о скуту антерије, четири ордена. Оружну службу за домовину клесар Драгић сматрао је кудикамо важнијом од куцкања длета за мртве.

РАДОМИР ИЛИЋ (1895—1973)

Радомир Илић из Врчана учио се каменорезачком занату код Драгића Срђића и једно време с њим је радио. Правио је споменике на Срђића мајдану, у лето је помало клесарио у дворишту, а по зими у „подрумској“ соби. Рукоради су му по гробљима закабларских побережја, али су на исток стизали и до Мрчајеваца, на запад-до пожешке Жежевице. Тек покоји се може наћи у горњим трнавским и доњим драгачевским селима. У наплаћивању рада био је појевтин. Када је један споменик урадио за сто динара испод уобичајене цене Драгића Срђић, овај се озбиљно наљутио. Од зараде је докупио прилично земље, нешто и у пријеворској равници, при Морави, јер буовне и смоне стрмени на потесу Вјетрина нису биле довољне за три сина и четири кћерке. Направио је и лепу кућу. Бавио се и пољопривредом, али му је каменорезаштво радије падало. Син му Предислав каже: „Оцу је било дика и милина кад по завршеном пољском послу крене на Срђића мајдан“.¹⁹

Илић је био скроман и благородан човек, мирна и топла погледа. С кућанима је био договорљив, а ни с ким се у фамилији није препорекао. Но, кад нешто погреша, псовао је кума, а кад се поднаљути, „све сем Бога“.

Споменици Радомира Илића, готово сви, пљоснати су и увршени просечним разуђеним крстом, а има их и с пирамидастим врхом. Тек је понеки у виду паралелопипедног стуба с поклопцем шире основе — њих је израђивао на почетку свог мајсторисања. Под оне пљоснате податурао је постоља-храмове, каква су израђивали и остали кабларски клесари. По бооквима постоља су куће с двоводним крововима, ваљкасте куле с кубетом и прозорчетом, четворокрилне двери уплављених стакала у жутиим оквирима, удубљен улаз у вечити дом. Тек понеки је споменик наткривен надстрешницом од цимплека, причвршћен на четири гвоздене шипке пободене у ивице постоља.

Илићеви споменици су у приличној мери извезени орнаментиком, претежно биљном. У врху, у краковима просечног крста, танки

су арабески увијуци биљног и чипкастог изгледа. У средишном делу тог крста урезан је мали крст са Христовима монограмом, размештеним у угловима између кракова: ИС ХС НИ КА. (У средини крста на неколико споменика је лик анђела с „потписом“ ангел. То је, у ствари, крупна глава истурене дугачке браде, зачешљана на раздјељак, с „подигнутим“ очима, носем и устима, која се зале-пршала пуним широким крилима).

На стубиће са базом и капителом, који уоквирују епитаф, Радомир Врнчанац је наносио или укошену или усправну лиснату гранчицу увршену цветом или, пак, по три размакнута цветића од четири или пет латица. При дну споменика, испод покојниковог живописа, изувила се положена валовита вितिца са четири осмозрна грозда или с четири (а може их бити и шест) петолатична цвета. Такви цветови се јављају и по боковима постоља, док улегнуте „зубасте“ траке красе и постоља и бочна подножја споменика. Сва је ова орнаментика у веома плитком рељефу. Ту је и покоја винова лоза, израсла из ћупа без рукуница, с котуљавим и криноликим цветовима и голубом кљуна припијеног у једини трозрни гроздић. Све је то готово потпуно опонашање урезотина Драгића Срђића. Једино је голуб ситније главе, тањег врата, издуженијег тела и без изрезбареног таласастог перја по грудима и трбуху.

Употребни предмети и ствари су код њега ретки. Понеки штат полукружне дршке, дуванска кутија, „орова“ муштика, чутура шљивовача. Низ споменик једног регрута, умрлог 1915. у Албанији, растегла се мала дворедна хармоника. Ратницима су усецане мале пушке с укривљеним кундаком. На уским и кратким боковима споменика нису ни могле да буду веће, па личе на дечју играчку. Са затварачем „увис“ мушицом на врху цеви, јаким гривнама и опуштеним ремником, обојене су бојом шљивовог дрвета.

Радомир Илић је исписао повише ратничких споменика. Одмах по завршетку првог светског рата једини је (уз Драгића Срђића) и могао то да чини. Нићифор Милић био је мртав, Обрад Оцић је због зашлости у године већ прекидао рад, а Радомир Митровић још није стасао за самостално клесарење. Стога Илић првих седам-осам година иза солунске војне длетом завршава историју силних изгибија ратника Десетог пука. За то је посебно био подсаткнут, јер је и сам био војник. Као ратни заробљеник чамио је три године у Бугарској. Изгибоше војници „у своих 19“, „у своих 23“, „у своих 45“ година „у борби против Аустријанаца“, „против непријатеља: Аустрије, Немачке и Бугарске“, „од непријатељске војске“ на по-

ложају том и том. Читамо даље: „Овај спомен подсећа свакога Србина из прошлога рата од 1912—1918. год“; „Погибе у борби противу Аустрије код Београда“; „Зароби га аустриска војска у Црној Гори“; „Умрије у бежанији идући преко Албаније“; „Тамо је и сахрањен“. Пао као регрут, као војник те и те чете, као обвезник последње одбране. Нека ратничка слова отпочињао је и песничком речју: „Бој се бије, да ме милим није“; „Хеј Србијо, велика ли поста, мили роде, тужан ли ми поста“; „Брат је бијо земног света, прочитајте спомен мога века!“

Овај врнчански каменорезац је у извесне натписе уводио читаоце стиховима, који су, иначе, чести и по драгачевским гробљима, али је у њих уносио и мале измене. За момке и девојке казивао је: „Свенуло је мирисаво цвеће које никад расцветати неће“ „Тек што почег радит, очевину храбрит, ал ме тужни дани узабраше“. (Замене је чинио тако што је у првом запису уместо **процветати** стављао **расцветати**, а у другом је „докоси ме смртна коса“ смењивао са „ал ме тужни дани узабраше“). Извесне је животописе започињао и општепознатим дозивом: „Ево гроба неизбежна двора ће с одмора тело од умора; ће је правда подједнако свима, ће се равња просјак с царевима. . .“

Илићева слова су поситна, правилна, збијена, чиста и читка. Гушћи и нешто плићи а натопљен бојама, рукопис целином више опомиње на вез и нешто је допадљивији од Срђићевог и Митровићевог. На оплављене плохе усецао је речи, па их, ради лакше читљивости, бојио устаљеним редоследом: црвена-жута-црвена-црна. Или: жута-кафена-сребрнаста-црна. При растављању речи на слоге није стављао никакве ознаке или је то чинио цртицама и знаком једнакости, понекад чак и узвичником.

Радомир Илић израђивао је надгробнике преко педесет година. Од првог светског рата, па до пред само умирање (1973). Урадио је и два групна крајпуташка обелиска ратницима рожачке општине у дворишту школе у Рошцима. Један изгинулим у првом, а други — у другом светском рату. Придружио их оном који је Драгић Срђић исписао погибаоцима првог и другог балканског ратовања. На својим се рукорадима потписивао: „Изради Радомир Илић Врнчани“. На онима које је радио са Срђићем читамо: „Изради Драгић Срђић и Радомир Илић Рошци“, „Изради Драгић Срђић и Рад. Илић Каблар“. На повисоком обелиску који је на Одића гробљу подигао себи и супруги записао је: „Овај надгробни споменик изради својеручно за живота себи и жени каменорезац Радомир Илић

са помоћу синова у 1966. год.“ Слова су нешто крупнија и неvēштија од оних која је удубљивао кад је био млађи. Усецала их рука стара седамдесет једну годину.

Данас се у дому Радомира Илића чува каменорезачки алат: винкла, либела, шпицаст чекић, штокомер, зумба, изоштрене и на зубљене шкарпеле. Ту су и бокал за воду и чанчић за со, с којим је друговао на Срђића каменолому. Уз све то: скупочени џепни сат, који је толико волео да није дао да се с њим покопа. Зарадио га у младости од једног домаћина из Папратишта на име направљеног споменика. На њему је угравирано: „Grand prix Paris 1900“. Оставио га сину Предиславу да и после толико лета тачно откуцава време и опомиње потомке да је тако давно задобијен на клесарску мајсторију.

РАДОМИР МИТРОВИЋ (1906—)

Радомир Митровић, по старини Срђић, добио је садашње презиме по прадеди Митру, а надимак му је по деди: Млађовац. Каменорештвом се почео бавити као осамнаестогодишњак уз припомоћ Драгића Срђића, а први му је самостално урађен рукорад из 1926. године. Отада па све до 1984, када је коначно одложио штокомере и секаче, израдио је преко 300 споменика, а на свега се неколико потписао. Није му било у вољи да ставља своје име на камен, а кад се на то понекад наканио, чинио је то махом писарски, писаним словима: „Изради Радомир Митровић“. Такво потписивање је кудикамо теже, али животније и убедљивије. Оно се обавља оштрим ушиљеним длетанцем. Све полако, полако. На једном је споменику оставио здружени штампани потпис са имењаком Илићем („Израдише Р. Митровић и Р. Илић Рошци“).

Радомир Млађовац се приклонио занату и зато што су му иза „европског“ рата остале клесарске алатке погинулог брата Миљка. Слова је самоучки савладао из школских књига, јер му је четворогодишњи рат затворио школска врата. Брзо освајајући тајне каменорезбе, одмах се осамосталио, па је са учитељем Драгићем, као и са имењаком Илићем, дуго радио ортачки, на равне части. Пошто су заједнички пословали не делећи ко ће реч а ко шару, тематика и начин обраде су им готово по свему саобразни. Зато и сам Радомир каже: „Међу нама нема неке разлике. Један мајдан, истоветни изглед споменика, приближна слова и урезни украси. Ништа новог нисам могао да унесем. Везови су били неизмењиво устаљени“.

Митровићеви надгробници и цео рад на њима заиста су веома слични Срђићевим и Илићевим да о њиховом облику, украшавању и рукопису не треба посебно говорити. Ваља само рећи да су његова слова нешто крупнија, развученија, „квадратнија“ и размакнутијих редова и да му је правопис неуједначен. Велико почетно слово и тачку (коју је чешће стављао ближе средини него дну реда) писао је како где, а растављене речи на слоге најчешће није обележавао никаквим знаком. Завојите арабеске и коврџе су „тврђе“ и једноставније, украсни стубићи дебљи и већих шара, водоравна орнаментика са вођицама од гроздова и цветова такође крупнија. Па, и поред свега, за многе бисмо радове овог каменоресца помислили да су испали испод Срђићеве или Илићеве руке. Јер, и његови су споменици десетак сантиметара при дну, с бокова, „уједено“ сужени и на њима је у врху, у средини крста, разгранат чокот са два грозда, док им је текст епитафа са задње стране уоквирен танком плитком линијом. Митровић је веома ретко урезивао и понеку своју тематско-стилску упадицу. На боковима покојег надгробника оставио је правоугаону шару по вертикали извезену полукрутовима, а понеко је постоље опточавао витицом с трolistима. Камен Андрији Костићу из Видове украсио је једногрозном гицом, чашном стопачом, полујакком и стаблом налик на тек пролистати калем.

Радомир Митровић је израђивао споменике у шупи, у свом дворишту. Највише их је по рожачким и врнчанским гробљима. На самом Помолу их је преко шездесет. Но, стизали су они низ Мораву до Доње Горевнице и Атенице, до доњег Драгачева (Дучаловићи, Дљин, Крстац) и до пожешке Жежевице. Један чак и до Сумраковца код Зајечара, који је исклесало деди свог зета. Споменике је добро углађивао и постављао на обична четвороугаона постоља и на она у виду храма. И, заједно са орнаментиком и словима, бојио их. Основа отвореноплава, као избледела небеска плавет прозрачних пролећних преподнева. Витица зеленкаста, гроздови црни и чивитли, цветови жути и броћаста, а укопана позадина иза њих — цигласта. Речи: како где. Црна-броћаста-жута-цигласта-кафена. Или: црвена-црна-сребрнаста-црвена-сребрнаста-жута.

У цени рада Радомир Млађовац је био умерен. Каже да се неки нарочит новац не заради на грађењу и писању, мада је већ као ученик код Драгића Срђића имао надницу три пута већу од протачке, а за споменик са два лица узимао је „осредњу краву“. Додуше, за такву рукорађу трошило се добрих двадесет пет надница.

Иако престао да ради пре три године, пред шупом Митровићевом и сада леже два споменика припремљена да се упуне словима по погодби са могућим наручиоцима. Ту је и сав алат: штокомери, зумбице, брусеве челичњаци. То је све, као и осталим кабларским каменоресцима, ковао чувени ковач Видоје Илић.

Радомир Митровић је у речи приметно шкртији од својих претходника. Он је у надгробне животописе уз име и презиме убележавао само датум рођења и смрти и ко подиже споменик. Изузетно је ретко уносио понеки опширнији животни податак, као, на пример, Раду Тодоровићу из Пријевора „који оста без оца сиротан [и] као велики сиромаш трудом своим и поштењем постиже првенство у свом селу и од својих велико поштовање“. Иначе, неке је епитафе отпочињао добро познатим дозивом-обраћањем: „Ево гроба неизбежна двора...“

Са Радомиром Митровићем се постепено ућуткивао и замирао онај глас који је пре једног века отпочео са Нићифором Милићем. Он и јесте последње право сељачко самоучко длето на Каблару, а свакако и једно од задњих и у читавој западној Србији. Са њим се заувек завршио последњи круг фолклорног кабларског надгробног зборења.

III

У „неправе“ клесаре спадају они који су или из економске нужде или по некој личној побуди направили тек покоји споменик. То су породично-кућни каменоресци, које у селу нико није сматрао за озбиљне мајсторе пошто су се каменом бавили као неком врстом приватне домаће радиности. Зато о некима од њих данас мало ко и у њиховим засеоцима зна. Неки су чак и својим унуцима остали по длету непознати. Поменимо их са њиховим скромним, а веома занимљивим делом.

ФИЛИП ТЕОФИЛОВИЋ (1826—1907)

Филип Теофиловић из Врчана је био први домаћин у селу. Имао је, према тврђењу праунука Јована, преко 250 хектара земље.²⁰ То велико богатство се данас доказује још увек добро очуваном и употребљивом зиданом кућом, свакако првом такве врсте, величине, стила и каквоће урађености у читавом закабларју у вре-

мену иза српско-турских ратова. На камену у подрумском зиду уписано је: „Ова кућа Филипа Теофиловића и синова Уроша, Гаврила, Алексиа и Богосава 1884. г.“.

Филип Теофиловић се није бавио каменорезаштвом и никад ником није направио споменик, али је то једино учинио самом себи. Над гробом му се уздубачио велики кабларски пешчар, толико висок да га можда нема на сеоским гробљима у целој западној Србији. Сам је био крупна људина, близу двометраш, па је надгробник наспрам себе одмеравао. Кажу да је у Срђића мајдану легао на један од највећих каменова и опцртавањем око себе одредио величину таслака. И одмах га, с три пара волова, довукао кући и, под тремом, отпочео рад. За камен висок преко три и по метра, широк 56, а дебео 32,5 сантиметара морало је да се укоши и напрегне шест добрих волова.

Као добро писменом, није му било тешко саставити и исписати садржај животописа. Слова је научио од кабларских монаха, а потом се самоучки дописмењавао првачећи као обреновићевско-напредњачки политичар у селу и општини. И епитаф му је необично политичан и прожет обреновићевским смеровима. Коликогод о себи, у њему ће сведочити и о „беспартијном“ ослобођењу од Турака и о заснивању првих политичких странака у Србији. Осим да је као главни домаћин поживео „чесно“ и поштено и да је с народом „велику љубав и поштовање имао“, он ће у надгробном саможивотопису забележити: „Старац Филип у животу своме запанти кад Србију од турске силе ослободи Милош Обреновић први књаз Србије и то без икаки партије у велику слободу доведе Србију. Партије су у Срби постале при влади србс. краља Милана М. Обреновића“.

Газда Филип оставио је и веома занимљив аутопортрет, односно сопствени изглед, представљен фигуром високом метар и деведесет пет. То је велика краката људина у шубари плетњачи и чизмама до колена. Да се човек уплаши кад га онаквог и оноликог, издуженог и бркатог, са штапом у дешњаци и бритвом за појасом, изненада угледа. Голем, удугчен и ауторитативан, господари гробљем, као што је некада давно, као узносити газда и осциони обреновићевац, надгледао село и општину. На плавом споменику и у уплављеној антерији и панталонама на учкур, учрнио се шубаром, зеницама, брковима, украсним гајтанима и чизмама.

Садржајем и каквоћом рукописа и ликовних уреза Филип Теофиловић се показао добрим мајстором. Као да је под старост хтео да докаже осталим кабларским каменоресцима да резање и исписи-

вање камена није богзна каква вештина. И, заиста, његов једини надгробни рукорад ни по чему не заостаје од оних које су израдили Нићифор Милић, Обрад Оџић и Драгић Срђић. Чак је по извесним појединостима изворнији и свежији од њихових, јер није резан ни по каквим овешталним обрасцима. И, што је неочекивано, усудио се за људску фигуру, коју су сви кабларски клесари, осим цртача Нићифора, доследно избегавали.

ДМИТАР КОВАЧЕВИЋ (1879—1950)

Дмитар Ковачевић из Рожаца је, колико се зна, направио почетком овог века свега три надгробна споменика: оцу и двојици синчића, на Маслаћком гробљу. Није хтео да плаћа другом кад је и сам знао то да ради. Потекао из фамилије добрих мајстора за водене судове Петра качара и Косте чутурџије,²¹ и сам је умео да направи буре, чабар, кацу, и окушао се и у „породичном“ каменоделству. Иако никад није постао прави спомењар, јер је живот проводио као путар и земљорадник, волео је да се изричито огласи као каменорезац. (Због полоше смонице и мртвице на стрменим Брезицама, морао је у путарску службу). На очевом надгробнику је записао: „Спомен подиже му син Дмитар каменорезац“. На споменичцима синчића, које је 1908. за дванаест дана однела нека опасна јесења редња, испољиће своју очинску тугу: „Израдијо каменорезац тужан отац Дмитар“, „Написа тужан отац Дмитар“. Ниједан клесар ни пре ни после Дмитра Ковачевића није уз своје име приденуо овај жалосни епитет.

Сва три Ковачевићева рукорада су мањих димензија. Чак ни очев не премаща висину од деведесет сантиметара. На њихове малене плохе могли су да стану само ситни урези. Танко усечени крстићи, чирачићи, саксијице, лозице, гроздићи, голупчићи. А и слова су поситна и збијена.

Клесарски рад рожачког путара је без посебних индивидуалних ознака и у њему се на неки начин осећа аматерска рука. Рукопис му је оштрих усека, правих црта, поразмакнутих редова, читак, али недовољно увежбан. Слова су без финих завршних ивица, сва мала а неједнака, „четвртаста“. Речи не раставља на слокове никаквим знаком, тачке ставља по средини редова. Као да је све то исписивано на ћачкој таблици. Познаје се да се клесар Дмитар самоучки описмењавао из туђег буквара.

ДРАГОЈЕ КАРАНАЦ (1885—1946)

На споменику на Кандића гробљу записано је да је Драгоје Каранац поживео „као домаћин и мајстор“ и да је „као артиљер. подофицир“ ратовао од 1912. до 1918. године.

Драгоје Каранац није био богзна какав домаћин: имао је више деце него обрадивих хектара, али је био даровит „свеопшти“ самоуки мајстор. Зидео је куће и пушнице, правио каце и бурад, калемии воћке и, узгредно, каменоделисао. Себи је направио воденицу на два скока: један кров, а два бадња, витла и мучњака. Такве воденице, с коришћењем исте воде два пута, није било нигде у околини. Знао је и да свира у свиралу. Окарином, донетом са Солунског фронта, повремено је „откуцавао“ народна кола и песме.²² Какав је био ратник, казује фотографија на споменику: брчкоња оштра погледа с четири ордена на прсима.

Колико је познато, Драгоје Каранац је израдио само два споменика: брату Радоју и сестри Винки. На Радојевом надгробнику се огласио: „Израдио његов брат Драгоје Каранац 1912. г.“ Радоје је умро као војник „градског арт-пука сталног кадра“ у Нишу 1901, а брат га је означио као дичног момка кога „изненадно смртна застави судбина“ баш кад је требало да из кадра дође кући. Од врха до дна десног бока урезани су: игла, аршин, клештанца за вучење игле, пегла и топ, јер је Радоје био снајдер.

На Винкином споменику, у Гојној Гори, уписано је: „Изради њен брат Драгоје Каранац и Видосав Кандић“²³ (1921). Епитаф је обгрљен стубићима и надсвођен симсом са стилизованим крстом. На десном боку су саксијица са два гроздића и четири звончића и кишобран, а на левом — саксијица са цвећем и троделни чирак са свећама. С леђа: стилизован крст. Не зна се шта је од свега тога резала Драгојева, а шта Видосављева рука.

Оба Каранчева споменика су од углачаног кабларца с капом. По вештини израде не заостају од мајсторија водећих кабларских клесара. Слова помало подсећају на рукопис Нићифора Милића.

Да ли је Драгоје Каранац урадио још које надгробно обележје, не зна се мада његов син Милан, „дипломирани пословођа“ у грађевинској струци, казује да јесте, и то неколико малих, дечјих.

МИЉКО ДМИТРОВИЋ (1893—1915)

Миљку Дмитровићу из Рожаца није било суђено да се развије у одличног каменоресца. Тек је био отпочео да, уз Драгића

Срђића, израђује споменике, погинуо је као активни подофицир на Врбовцу код Смедерева 1915. године. Аустро-угарско тана прекинуло му је војевање и клесарење, а није још био заступио у двадесет трећу.

Иза њега је остао тек покоји надгробни камен. На једном се потписао. То је крајпуташ архимандриту Исајилу Катанићу, старешини манастира Благовештења, подигнут на месту на коме су га разбојници убили 1887. године. Миљко му је епитаф отпочео оптужним наводом из Светог писма: „О људије моји, што вам сотворих, воздасте ми злаја за благаја.“ На полеђини потпис: „Писо Миљко Дмитровић.“²⁴

Овај споменик довољно указује на даровитост младог почетника. Иако са непуних деветнаест година (споменик је радио 1912), Миљко Дмитровић је исписао веома добра подубока слова, која не заостају за рукописом најистакнутијих кабларских мајстора. Отуда би сигурно, да је преживео рат, постао првокласан каменорезац.

СИБИН КОЛАКОВИЋ (1905—)

Сибин Колаковић из Врнчана исписао је свега шест споменика на Кандића гробљу. Деди, баби, браћи и сестрама. Учинио је то 1936. године из нужде, јер, како каже: „Није се имало пара, било се сасвим сиромашно“. Због немаштине и скупог словорезачког рада, одлучио се да сам испише текстове на таслаке које је орезао Драгић Срђић.

Сибин је, иначе, био добар тесар, а бавио се и зидањем. Без школе, самоучки је савладао штампана слова из буквара и читанке млађег брата Милана. На споменике их је урезивао између паучинасто означених линија, као на ћачкој таблици. Плитко, поразмакнутих редова, читко, али ипак поневешто. Види се да нису од руке вичне словним потезима. Потписао се само на биљегу бабе Љубице: „Изради Сибин Колаковић Врнчани.“

Сибинови споменици су мали пљоснати тесанци, висине од педесет до сто десет сантиметара, без покривке. Једино је камен деди Филипу здепаснији и покривен купастим поклопцем. (Његов празан стуб био је изрезао раније неки други клесар, а не Драгић Срђић). Без икакве су ликовне обраде. Само крстић у врху челне стране, а на задњој површини бабиног знамена и полукружна венчаста гранчица ситних „врбових“ листића. И епитафи су скромни,

кратки, малени: „Вилип Колаковић из Врнчана умро у својих 35 г“; „Милосава ћи Страјна и Петрије Колаковић из Врнчана умре од 2 г. Спомињу је родитељи у 1936. г.“

Тако мали, без шара и разуђених текстова, споменици кућанима породице Филипа Колаковића нису могли другачији да буду: одмерило их танко имовно стање, усекло неуко длето.

ДУШАН ЈОВАНОВИЋ (1912—)

Душан Јовановић из Рожаца, старином Минић, урадио је око двадесетак споменика, готово све на гробљима свог села. Правио их је од свог камена из мајдана на потесу Близнак. То је сивоблед и грмуљичав незрели слојевити мермер, који се теже глача. Мајсторисања се самоучки прихватио и због такшег имовног стања. Каже: „Нагонила ме нужда. Отац ми био нижи средњак са повише деце. Циглара и смоница на влажном и иловастом потесу Приљубине, на коме живе Јовановићи, није тако родна. Зато сам почео да сваштарим: тешем, зидам, споменарим.“

Први споменик је израдио тридесетих година, кад се вратио из војног кадра, а последњи 1970. мајци Томанији, за коју је записао да је имала осморо деце. Облик и цео ликовни узорак препочињао је са гробља. Рукоради су му пирамидасти и крстасти, обојени голубијеплавим и постављени на правоугаона постоља без икаквих шара. Није се ни на једном потписао.

Ликовним урезима Јовановић је опонашао своје претходнике. У врховима пирамида урезивао је крстове обгрљене двема ситнолистним гранчицама, а на крстасте је унео и понеку новину. Стубиће по ивицама челне стране браздао је са десет уздужних паралелних линија, а њихове капителе украшавао са по три шесточлана цвета. Испод епитафа је водоравна таластаста плетеница од три струке. (Све ове украсе усекао је на очев споменик). Споменичке шаре најрадије је бојио цигластокафеном бојом.

Надгробни текстови клесара Душана Јовановића су сасвим кратки, а исписани покрупним, развученим и поразмакнутиим словима скромне лепоте. Речи је бојио: црна-жута-рујнокафенкаста. Рукопис му је утиснут и на његовом новосаграђеном дому. На ивичном камену у сокли, с лица куће, уписао је: „Овај дом изради себи и својима Душан и син Петар Јовановић у 1963. г.“

IV

Кабларско клесарство је за око сто четрдесет година свог постојања (1830—1970) прошло кроз неколике градитељске, мотивске и стилске мене. Отпочело се квадерним стубовима с капама и без њих и здепастим крстачама, а завршило крстовима, пирамидама и обелесцима. Започело церовачким, а наставило и дотрајало рожачким пешчаром. Прво је било више епско-лирске речи, орнаменталног уреза и верског мотива, а потом свега тога мање и мање. Три су рата била неки прекретнички међаши. До српско-турских ратова споменике граде и пишу безимени „калуђерски“ и кабларски и понеки драгачевски клесари, а иза њих длета преузимају познати рожачки и врнчарски мајстори. До првог светског рата преовлађује паралелолипедни стуб и утицај драгачевског и делимично прањанског стила, а после се коначно учврстио „чист“ кабларски начин резања. По другом светском рату постепено сјењавају и шаре и боје и речи, па седамдесетих година кабларско надгробно каменорезаштво сасвим нестаје. Смењују га градски машински каменоресци црним сјајем „господског“ мрамора.

Природно је сада поставити питање: да ли кабларски клесари могу чинити својеврсну каменорезачку школу? Да ли они, осим што су потекли из заједничког завичајног језгра и што су као животни сапросторници исписивали надгробнике на готово истим територијалним опсезима, имају и нека скупна, подударна тематско-стиљска обележја? Почев од српско-турских ратова (1876—1878) споменарило их је једанаест, од којих је већина имала понеку „својеглаву“ мајсторску особеност или по градитељско-мотивској опредељености или по начину ликовне и рукописне обраде. Али, постоје и неколике заједничке одлике као што су: постоља у виду храма, увршени споменика с просеченим крстом, украсни стубићи с капителима, водоравна орнаментика, уочљивије присуство (на старијим споменицима) религиозних иконографско-еванђељских тема, умереност у дужини епитафних садржаја, одсуство људске фигуре, проређеност пушака и голубова...

Ипак, не сме се још увек говорити о некаквој посебној и самосталној кабларској школи све док се до у танчине не проуче и не упореде надгробне рукотворине каменорезаца из осталих подручја западне Србије, особито оних из драгачевског, пожешко-косјерићког, таковског и љубићког краја. Без обухватнијег и дубљег истраживања узајамних и прожимајућих тематских и занатско-уметничких

струјања између клесара поменутих крајева непоуздано је чвршће тврдити ко је на кога, колико, у чему и у које време извршио одлучујући утицај. За сада само остаје да се каже да је време рожачких и врнчанских спомењара било и — прошло. Мода машинске обраде црног мермера у потпуности је потиснула ручно резање и шарање беличастог кабларца. Уопштавајућа и обезличавајућа индустрија до краја је укинула потребу за топлином маштовитих уреза сеоских самоуких уметника.

Но, словним и ликовним усеклинама кабларски клесари су за сва времена сачували прави живот и дух свог ширег завичаја. Одавно је с ума сметнуто да се тај завичај некада звао Карадаг, али је велика срећа што су његову истинску историју на достојан начин, за памет потомака, од заборава избавили речити шпигели и длета рожачко-врнчанских каменара. Нема веће заслуге него осигурати историјску трајност свом родном камену.

НАПОМЕНЕ

1. Љубомир Павловић, „Ужичка Црна Гора“, „Насеља и порекло становништва“, књига 19, Београд, 1925, стр. 17.
2. Осим у Церовицама и Срђића мајдану, камен је вађен и на Каменој глави, али је тај црвенкасти љутик био непогодан за израду споменика.
3. Вук Караџић, „Даница за 1826“, Београд, 1964, стр. 43. и 44.
4. Љуб. Павловић, н. д, стр. 104.
5. Радомир Митровић је саопштио највише правоважних података, не само о историји каменорезаштва на Каблару, него и о животним судбинама, личним особинама и занатским својствима готово свих клесара који се помињу у овом раду.
6. Даље предеоно порекло Ниђифора Милића свакако упућује на Херцеговину, јер он у епитафима записује да је родбина покојника подигла „ови спомен“, а одредба *ови* типична је одлика херцеговачког говора.
7. Ово је податак из књиге умрлих манастира Никоља, а на Ниђифоровом споменику пише да је живео 65 година, што би значило да је рођен 1849.
8. Биографски подаци о Ниђифору Милићу добијени су од Радомира Митровића, Миливоја Сретеновића (1909) и Ниђифоровог унука Ђорђа (1929).
9. Готово истог, али већег, снажнијег и рељефнијег Исуса изрезао је Ниђифор Милић на споменику војника Драгутина Белошевића из Рожача (1884). Тај атлетски Исус је руку дебелих у мишицама као што су ноге у бутинама! И огромних је шака.
10. Ниђифор Милић је урезао и понеку стару капислару, али само народним војницима друге класе, изгинулим у српско-турском рату 1876. године.
11. И данас се, у шали, прича у Рошцима да је Ниђифор Милић изрезивао анђеле према својој малој деци. Стави дете на камен, опцрта око њега и ето анђела! Дода само крилца.
12. Љуб. Павловић, н. д, стр. 106.
13. Осим Радомира Митровића, податке о животу и личним особеностима Обрада Оцића, као и о пореклу његове фамилије, саопштио је Обрадов сик Милан (1893).

КАБЛАРСКИ КЛЕСАРИ

14. Овај је стих, рекли смо већ, Опић преписао са надгробне плоче никољског игумана Василија. На почетку плоче је сам игуман уписао: „Не могу аз о себје творити ничесоже. Јоана гл. 5 стих 33“.

15. Према казивању Обрадовог сина Милана.

16. Животне чињенице о Драгићу Срђићу унете су према казивању Радомира Митровића и Драгићевог сина Драгослава (1923).

17. С. Игњић, „Пожега и околина“, Пожега, 1978, стр. 215.

18. Коста Срђић је умро 1953. у шездесетој години. Он није ни израђивао, ни писао, споменике, већ је само вадио камен, тесао га „из прве руке“ у полуизрађен стуб и продавао правим каменоресцима на даљу дораду и исписивање. Био је неписмен.

19. Осим од Предислава (1929), биографски подаци о Радомиру Илићу добијени су од Радомира Митровића.

20. Појединости о Филипу Теофиловићу коришћене су и на основу казивања његовог унука Стевана (1906), као и Радомира Митровића.

21. Косто Ковачевић из Дучаловића, одличан мајстор за израду чутура, био је сличних година са Дмитриром. Према казивању Дмитровог сина Милорада (1916), Ковачевићи из Дучаловића и Рожаца су истог порекла.

22. Према казивању Драгојевог сина Милана (1912).

23. Видосав Кандић из Врчана је био шпнтер. Знао је да направи буре „да га ледаш од милине“, а израђивао је и долапе за заливање земљишта по Трбушанима и Пријевору. Помало је и зидарисао, понекад у ортаклуку са Драгојем, па му је, иако се није бавио каменорештвом, помагао при изради споменика у Гојној Гори. Умро је 1962. у осамдесет другој години и сахрањен у Трбушанима, где се пред први светски рат одселио на купљено имање.

14. Сада је званично презиме Миљкове фамилије Митровић, како му се и брат Радомир презива. Према Радомировом казивању, један потписан Миљков споменик има у Дучаловићима, на подовчарском гробљу, неком Радојичићу.

LES TAILLEURS DE PIERRE DU KABLAR

Parmi les tailleurs de pierre, auteurs des monuments funéraires du Kablar se rangent aussi ceux des villages de Rošci et de Vinčani, situés sur les contre-forts septentrionaux du Kablar. Il y en eut aussi à l'époque qui succéda à la Seconde insurrection, mais comme ils ne signaient pas leurs oeuvres, ils sont restés anonymes. C'est seulement à la suite des guerres serbo-turques (1876—1878) que l'on vit apparaître des tailleurs de pierre connus qui, jusqu'à tout récemment, gravaient des épitaphes paysannes dans les agglomérations d'un territoire triangulaire délimité par Čačak, Požega et Franjani. Le premier tailleur de pierre de cette époque dont on connaît le nom, fut Nišfor Milić; il fut suivi par Obrad Odžić; vinrent ensuite Dragić Srdić, Radomir Ilić et Radomir Mitrović, sans en compter six autres, moins connus.

Les tailleurs de pierre du Kablar exécutaient les monuments funéraires en grès blanchâtre de Rošci; au commencement, ils subissaient, dans une large mesure, l'influence du style de Dragičevo, pour élaborer plus tard leur manière »propre«. Ce qui caractérisait la majorité de ces monuments, c'étaient les socles en forme de temples, la croix percée surmontant le monument, les colonnettes décoratives à chapiteaux, les ornements horizontaux, la présence (surtout sur de vieux monuments) d'une iconographie religieuse puisée dans l'Évangile, la longueur modérée des épitaphes, l'absence de figures humaines, les représentations plutôt rares de fusils et de colombes...

L'auteur du présent ouvrage retrace le début, la durée et la fin de l'activité des tailleurs de pierre autodidactes qui exercèrent leur métier dans les villages du Kablar. Il examine l'influence directe des monastères du Kablar sur l'orientation spirituelle générale de certains tailleurs de pierre de la vieille génération, pour exposer ensuite les biographies de chacun des tailleurs de pierre, en signalant leurs caractéristiques personnelles et celles de leur art. L'auteur décrit toutes les particularités de cet art dans les domaines de l'architecture, des sujets traités et du style, si bien que le tableau brossé permet de se faire une idée nette du développement, des formes, du volume et de la qualité de l'expression plastique et calligraphique qui caractérisent les monuments funéraires des villages du Kablar au cours de plus d'une centaine d'années.

Сл. 1. Нићифор Милић, детаљ
споменика војника Драгутина
Белошевића (Рошци, 1884)
Détail du monument à la mémoire
du soldat Dragutin Belošević
(Rošci, 1884)

Сл. 2. Нићифор Милић, детаљ
споменика војника Сретена
Илића (Врњчани, 1889)
Détail du monument à la mémoire
du soldat Sreten Ilić
(Vrnčani, 1889)

Сл. 3. Нићифор Милић, споменик
Нићифора Милића (Рошци, 1914)
Monument à la mémoire de Nićifor
Milić (Rošci, 1914)

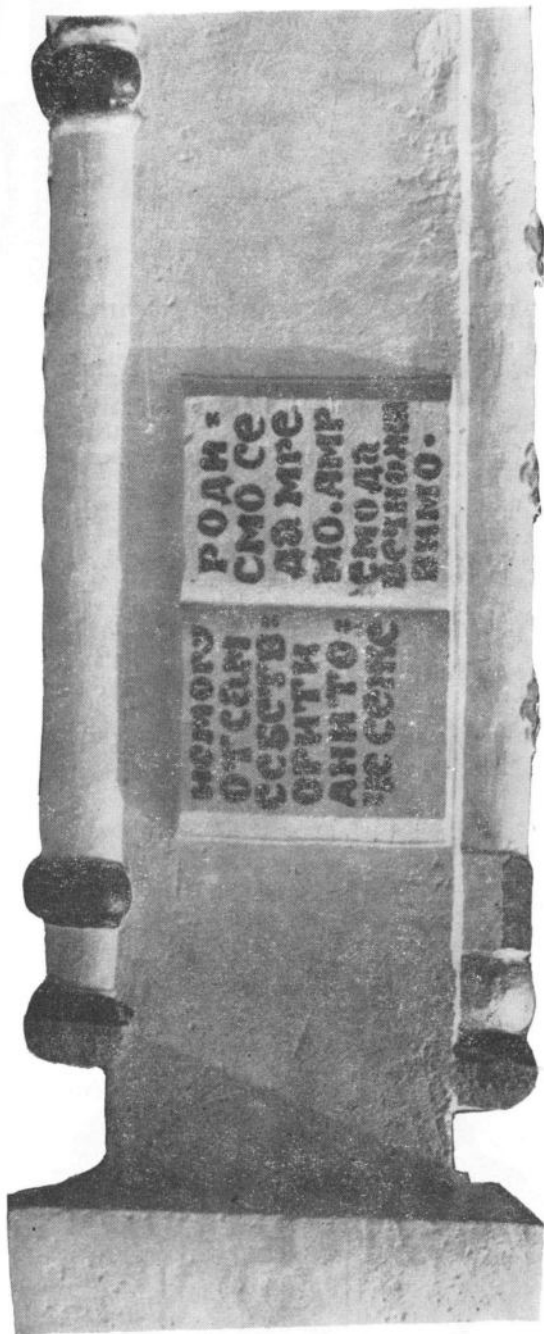
Сл. 4. Обрад Одић, детаљ
споменика Пауне Каранац
(Врњчани, 1898)
Détail du monument à la mémoire
de Pauna Karanac (Vrnčani, 1898)

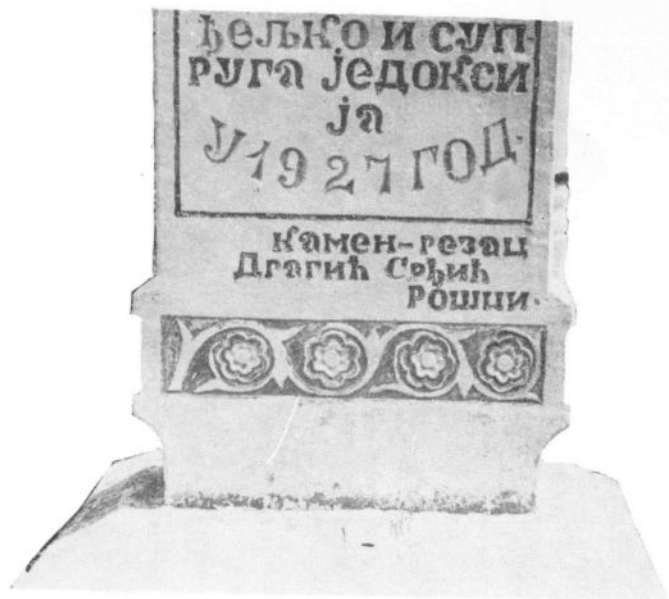
Сл. 5. Обрад Оџић, детаљ
споменика Павла Мирића
(Јанчићи, 1906)
Detail du monument à la
mémoire de Pavle Mirić
(Jančići, 1906)

Сл. 6. Обрад Оџић, детаљ споменика Алексија
Теофиловића (Врнчани, 1907)
Détail du monument à la mémoire d'Aleksije Teofilović
(Vrnčani, 1907)

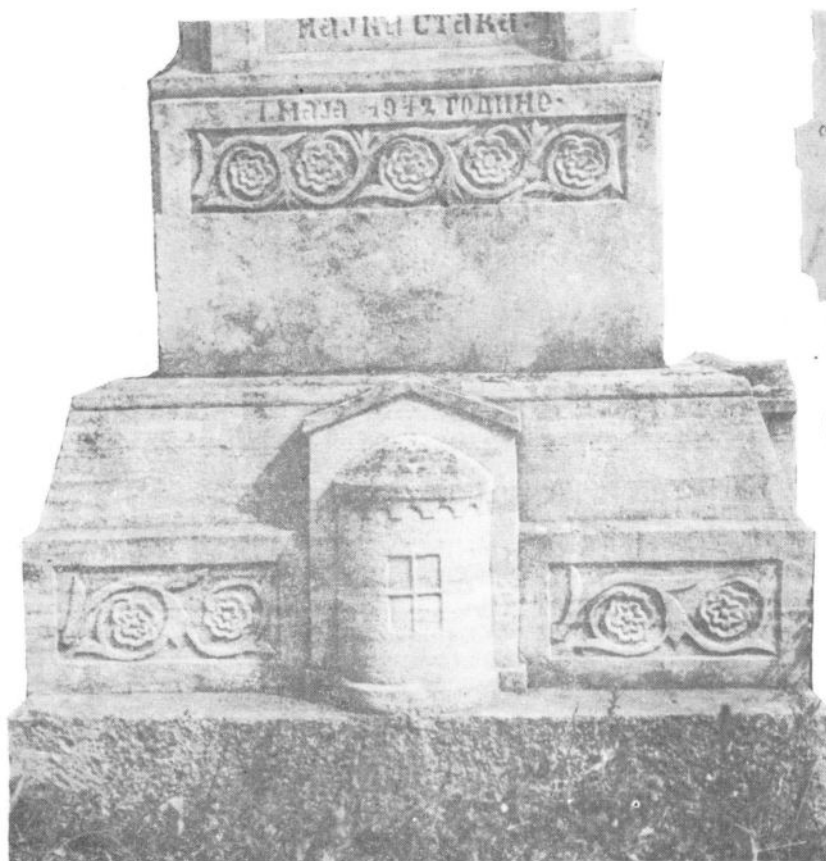
Сл. 7. Обрад Оџић, детаљ споменика
Алексија Теофиловића, (Врњчани, 1907)
Détail du monument à la mémoire d'Aleksije
Teofilović (Vrnčani, 1907)

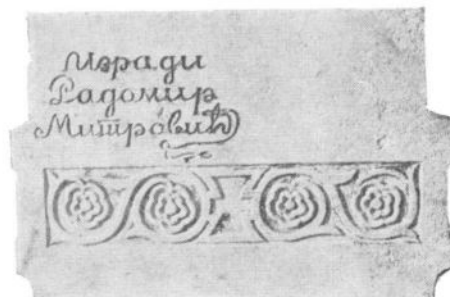
Сл. 8. Драгић Срђић, детаљ споменика Никифора
Јованића (Јанчићи, 1937)
Détail du monument à la mémoire de Nikifor Jovanić
(Jančići, 1937)

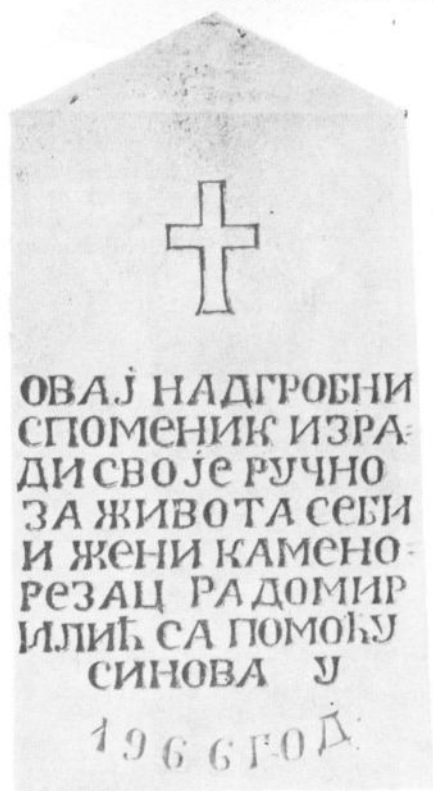
Сл. 8а. Драгић Срђић, споменик
снајдерке Винке Сретеновић
(Рошци, 1909)
Monument à la mémoire de Vinke
Sretenović (Rošci, 1909)

Сл. 9. Радомир Илић, постолје споменика (Врњчани, 1942)
Socle du monument à la mémoire d'un mort non identifié
(Vrnčani, date inconnue)

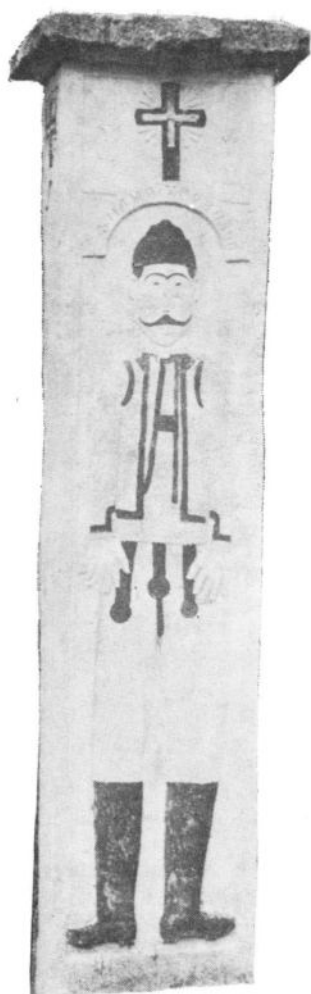
Сл. 11. Радомир Митровић, потпис Радомира Митровића на споменику Константина Илића (Врњчани, 1937)
Signature de Radomir Mitrović sur le monument à la mémoire de Konstantin Ilić (Vrnčani, 1937)

Сл. 10. Радомир Илић, детаљ споменика клесара Радомира Илића (Врњчани, 1966)
Détail du monument à la mémoire de Radomir Ilić (Vrnčani, 1966)

Сл. 12. Радомир Митровић, детаљ споменика Ивана Марјановића (Видова, 1949)
Détail du monument à la mémoire de Ivana Marjanovića (Vidova, 1949)

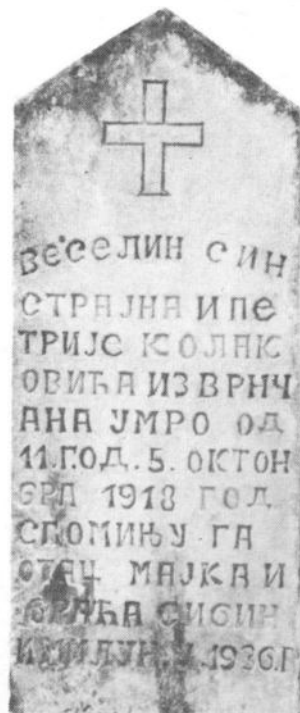
Сл. 13. Филип Теофиловић,
споменик Филипа Теофиловића
(Врнчани, 1907)
Monument à la mémoire de Filip
Teofilović (Vrnčani, 1907)

Сл. 14. Дмитар Ковачевић,
споменик Милутина Ковачевића
(Рошци, 1908)
Monument à la mémoire de Milutin
Kovačević (Rošci, 1908)

Сл. 15. Драгоје Каранац, споменик
Драгоја Каранца (Врнчани, 1946)
Monument à la mémoire de Dragoje
Karanac (Vrnčani, 1946)

Сл. 16. Сибин Колаковић, споменик
Веселина Колаковића (Врнчани
1936)
Monument à la mémoire de Sibin
Kolaković (Vrnčani, 1936)

Сл. 17. Душан Јовановић,
споменик Станимира Јовановића
(Рошци, 1942)
Monument à la mémoire de Stanimir
Jovanović (Rošci, 1942)

Сл. 18. Миљко Дмитровић,
споменик Исаји Катанићу
(Врњчани, 1912)
Monument à la mémoire d'Isaija
Katanića (Vrnčani, 1912)

Сл. 19. Драгић Срђић, Радомир
Илић, споменик ратницима
балканских, првог светског и
другог светског рата (Рошци)
Monument aux morts des Guerres
balkaniques et de la Première et
Seconde guerres mondiales (Rošci)